

Synteesi käsitteishistorian mielestä ja metodologiasta

Markku Hyrkkänen: Aatehistorian mieli. Tampere 2002 Vastapaino 2002. 283 s.

■ Aatehistorian metodeista kertovan yleisesityksen kirjoittaminen on sen verran vaativa tehtävä, että vain harvalta tutkijalta löytyy siihen tarvittavaa laaja-alaista lukeneisuutta ja uskallusta. Onneksi kuitenkin Tampereen yliopistossa määrällisyydenä yleisen historian professorina toimiva Markku Hyrkkänen on ollut valmis perehtymään ennakkoluulottomasti aatehistorian eri suuntauksiin, pohtimaan perusteellisesti niiden merkitystä oman tutkimustyönsä kannalta ja raportoi-

maan muille tutkijoille tämän reflektointinsa tuloksista.

Hyrkkäsen teos *Aatehistorian mieli* osoittaa, mitä vuosikymmenten omakohtainen tutkimustyö ja laadukas opetus voivat parhaimmillaan tuottaa: voi syntyä sellainen näkemysellinen synteesi aatehistorian metodien monitahoisesta kentästä, joka palvelee koko tiedeyhteisöä ja säästää sadat opiskelijat vaivalloiselta perehtymiseltä alan runsaaseen metodikirjallisuuteen. Tai oikeastaan ei säästä, sillä Hyrkkäsen kirjan luettuaan jokaisen tutkijaksi aikovan täytyy edelleen tutustua oman erityisalansa metodologiseen keskusteluun, tehdä runsaasti omakohtaista ajatustyötä ja viime kädessä itse löytää perustelut käyttämälleen aatehistorian tutkimisen metodille. Lähtötaso on joka tapauksessa korkeampi kuin mitä se ilman tällaisten synteesien olemassaoloa olisi.

Aatehistoriallisen metodin etsinnän tiellä jo jonkin aikaa kulkenutta Hyrkkäsen kirjassa miellyttää siitä huokuva historian tutkijan rehellisyys ja nöyryys. Hyrkkänen ei kiellä oman tietämyksensä rajallisuutta vaan jättää esimerkiksi filosofiset kysymykset filosofien pohdittaviksi. Hän keskittyy käsittelemään niitä aatehistorian tutkimuksen suuntauksia, joista on itse kiinnostunut ja joita katsoo ymmärtävänsä. Näitäkin hän käsittelee omien tutkimusintressiensä ehdoilla. Alan merkittävimmät metodologiset suuntauksukset tulevat joka tapauksessa esitellyiksi ja kommentoiduiksi, ja joukkoon mahtuu myös nyt jo hylättyjä tai marginaaliin ajautuneita aatehistorian koulukuntia.

Vaikka Hyrkkänen toteaa tutkimuksensa olevan vain ehdotus siitä, millaista aatehistorian mielekäs tutkimus voisi olla, hän voittaa laaja-alaisella aatehistorian metodologisen keskustelun tuntemuksellaan lukijan puolelleen. Hyrkkäsen teos on hyvin jäsenelty, jouhevasti etenevä ja metatekstin avulla lukijansa otteessa pitävä. Aatehistorian salat avautuvat melko ongelmattomasti lukijan itsensä pohdittaviksi.

Joistakin kirjan painotuksista voidaan toki keskustella. Kirjasta heijastuu Hyrkkäsen oman tutkimusympäristön yhteiskuntahistoriapainotteisuudesta seuraava taipumus perustella aatehistorian tutkimusta sillä, että se on myös sosiaalishistorian kannalta hyödyllistä. Hyrkkänen referoi laiveasti saksalaisen sosiaalishistorioitsijan Jürgen Kockan käsityksiä aatehistoriasta ja analysoi yksityiskohtaisesti sosiaali- ja aatehistorian rajamailla liikkuva Werner Sombartin klassikkoteosta. Myös tamperelaisien tutkijoiden keskinäistä debattia käydään useiden sivujen verran. Tällainen aatehistorian puolustamisen tarve juontaa juurensa yhteiskuntatieteiden voittokulkuun 1960-luvulta lähtien. Hyrkkäsen lähteinään käyttämässä saksalaisessa ja suomalaisessa historian tutkimuksessa sosiaalishistoria vahvasti asemaansa, ja aatehistoriaa tutkivalle näyttää syntyneen tarve osoittaa, että hänenkin työnsä palvelee tutkimuksen valtaviirran päämääriä.

Sosiaali- ja aatehistoria ovat edelleen varsin eriytyneitä suomalaisen historian tutkimuksen kentässä: kiinnostuksen kohteet eivät aina kohtaa, eikä

toisten työtä kyetä arvostamaan ainakaan siinä määrin, että se tulisi ääneen lausutuksi. Tässä mielessä lienee paikallaan korostaa sitä itsestäänselvyyttä, että ”aateellisen” analysointi edellyttää myös ”sosiaalisen” analysointia ja päinvastoin. Esimerkiksi englanninkielisessä maailmassa yhteiskuntahistorian valta-asema ei kuitenkaan ole ollut yhtä selvä, ja niinpä brittiläisille aatehistorian teoreetikoille ei näytä syntyneen tarvetta perustella työtään sosiaalishistorian kautta. Vain harvoissa aatehistorian tutkimuksissa on pyritty sellaiseen aate- ja sosiaalishistorian tiiviiseen yhteistyöhön tai suoranaiseen historian suuntauksien yhdistämiseen, jota Hyrkkänen tavoittelee.

Voidaan kysyä, kaipaako aatehistorian tutkimus näin perusteellista legitimoitua suhteessa historian muihin osalualueisiin. Inhimillisen toiminnan aatteellisiin ulottuvuuksiin kohdistuva tutkimus tarjoaa yhtä tärkeän näkökulman yhteiseen historiaan kuin ”asiahistoriakin”. Kuten Hyrkkänen toteaa, menneisyyden ihmisten käsitykset eli heidän asioille antamansa merkitykset ovat tutkimuskohteina yhtä todellisia ja oikeutettuja kuin muutkin inhimillisen elämän ulottuvuudet. Niitä tutkitaan usein myös varsin samantyyppisten lähteiden avulla. Sen paremmin ihmiselämän sosiaalinen kuin aatteellinenkaan ulottuvuus ei aiheuta toista tai seuraa suoraan toisesta ulottuvuudesta. Tähän olisi kenties voinut hieman provosoivasti lisätä, että useinkaan olennaista ei ole se, mitä jossakin tilantees-

sa todella tapahtui, vaan se, mitä aikalaiset ja myöhemmät sukupolvet uskoivat tapahtuneen. Käsitteet tapahtuneesta ovat saattaneet ihmisten käyttäytymiseen vaikuttaessaan olla mukana luomassa uudenlaista todellisuutta. Käsitteet eivät todellakaan vain heijasta olemassa olevaa todellisuutta.

Aatehistorialle Hyrkkänen tarjoaa määritelmän, johon useimpien aatehistorioitsijoiden on helppo yhtyä: "[A]atehistoria tutkii asioiden käsittämistä tulkitsemalla asioille annettuja merkityksiä. Aatehistorian tehtävänä on siten asioiden käsittämisen käsittäminen ja asioille annettujen merkitysten ymmärtäminen." (s. 57) Aatehistorian sijasta voitaisiin puhua myös käsityshistoriasta tai käsittämisen historiasta. Hyrkkäsen kirjan tavoitteena on määrittää, miten voisi olla mahdollista yltää asioiden käsittämisen käsittämiseen ja asioille annettujen merkitysten ymmärtämiseen.

Ajoittain kirjassa kerrataan ehkä turhaankin menneitä keskusteluja, esimerkiksi jo yli kolme vuosikymmentä sitten eri maissa käytyjä debatteja vanhakantaisten, toimivista ihmisistä riippumattomien aatteiden historian ja "hengen" historian ilmeisistä heikkouksista. Aatehistoriaa on jo vuosikymmeniä tutkittu laveammin – aatteet, uskomukset, oletukset ja mielipiteet ja näiden asianmukaiset yhteydet huomioon ottaen. Huomion olisi voinut kohdistaa selvemmin aatehistorian metodologian tämän päivän ja tulevaisuuden haasteisiin.

Kirjansa toisessa luvussa Hyrkkänen tarkastelee menta-

liteetin, maailmankuvan ja käsitteiden tutkimuksen antia tavoittelemalleen käsitysten historialle. Mentaliteettien historiasta hän toteaa realistisesti, ettei vuosikymmenten määrittely-yritysten jälkeen enää vallitse yksimielisyyttä mentaliteetin käsitteestä eikä myöskään mentaliteettihistorian määritelmästä. Mentaliteettihistoria esitetyty lähinnä Peter Dinzlbacherin pohjalta muodossa, jossa se ihmisten suhtautumisesta elämiseen, olemiseen ja oloihin tutkiessaan kattaa käytännössä kaikki inhimillisen elämän ulottuvuudet. Täsmällisempikin määritelmäehdotus mentaliteettihistorialle onneksi annetaan: se tutkii "sitä, mitä kulloinkin on mahdollista ajatella ja näin ollen, miten on ollut mahdollista toimia, 'tehdä' historiaa." (s. 100)

Mentaliteetti- ja käsitehistorian välillä Hyrkkänen näkee yhteyksiä siinä mielessä, että käsitehistoriaakin kiinnostavat totunnaiset ja usein reflektoidut jääneet aikalaiskäsitteet. Käsitehistoria voidaan hänen mukaansa ymmärtää käsittämisen historiaksi, jossa parhaimmillaan pyritään säilyttämään käsitteiden yhteydet ajateluun ja toimintaan. Erityisen tärkeä käsitehistoriallinen näkökulma on siksi, että historioitsijan työ on aina ytimeltään käsitteellistä: sekä tutkimuskohteeseen kuuluvat että omat käsitteet on eriteltävä mahdollisimman jäsentyneesti. Voitaisiin sanoa, että jokaisen historioitsijan tulisi olla käsitehistorioitsija siinä mielessä, että hänen on oltava tietoinen niin käyttämiensä käsitteiden merkityksistä, tutkimansa aikakauden käsitteistön merkitys-

ten erilaisuudesta kuin merkityksissä ajan myötä tapahtuneista muutoksistakin.

Erityisen ansiokasta on Reinhart Koselleckin metodologisten tekstien ydinargumenttien asiantunteva kääntäminen suomen kielelle. Hyrkkäsen mukaan koselleckilainen "käsitehistoria tutkii poliittisesti ja sosiaalisesti merkittävien käsitteiden käyttöä, siis sitä, miten niiden käyttäjät ovat käsitteitä käyttäessään tulleet tavallaan määritelleeksi näitä käsitteitä, ja lopulta sitä, miten käsitteiden käyttäjät ovat käsitäneet asioita." (s. 117) Hyrkkänen esittelee asiantuntevasti Koselleckin käsitteitä käsitteiden ja todellisuuden vuorovaikutuksesta. Valaiseva on Koselleckin toteamus, että käsitteiden historian tutkimuksen mahdollistaa käsitteiden "kierätyks" eli soveltaminen uusiin oloihin, jolloin osa käsitteen merkityksistä unohtuu, osa säilyy, ja uusiakin merkityksiä saattaa tulla käyttöön.

Hyödyllistä on myös sen osoittaminen, ettei Koselleckin *Sattelzeit*-metaforan tulkinnalla kannata enää uusia käsitehistorioitsijasukupolvien rasittaa. Saksankielinen Eurooppa saattoi kyllä olla modernin kynnyksellä ajanjaksolla 1750–1850, mutta muun käsitehistoriallisen tutkimuksen ei enää tarvitse olla sidoksissa tuon aikakauden tutkimiseksi 1970-luvulla luotuihin hypoteeseihin. Pohtia sopisi sitäkin, onko käsitehistoriallista tutkimusta edelleen tarpeen oikeuttaa sosiaalishistorian aputiiteenä, kuten oli asian laita 1960-luvun Saksassa. Entä kannattaako "peruskäsitteiden" määrittelyssä olla uskollinen saksalaisille

ratkaisumalleille? Kannattaisiko ”peruskäsitteiden” sijasta tutkia koko valittuun aihepiiriin liittyvää semanttista kenttää – synonyymit, eufemismit ja attribuutit mukaan lukien? Olisiko käsitteiden käytön kontekstointi helpompaa, jos luovutaisiin totaalisesta pyrkimyksestä hyödyntää kaikkea mahdollista lähdeaineistoa ja keskityttäisiin lähdetyyppien sisällä tapahtuneiden käsitteellisten muutosten analysointiin? Tuotaisivatko käsittehistoriallista lähestymistapaa soveltavat monografiat parempia lopputuloksia kuin kovin standardimuotoiset ja projektin massiivisuuteen tukehtuvat käsitse-
nakirjat?

Esimerkiksi tällaisia vaihtoehtoja Hyrkkänenkin olisi voinut kirjassaan pohtia, sillä käsittehistoriallista tutkimusta voi harjoittaa menestyksellisesti kaikkein Kosellekin metodologian ulottuvuuksiin uskoisikaan. Tampereella vuosina 1999 ja 2001 järjestettyjen kansainvälisten käsittehistoria-konferenssien yhteydessä on käyty keskustelua käsitteellisen muutoksen retorisesta ja tahattomasta ulottuvuudesta sekä eri poliittisia kulttuureja vertailevan käsittehistoriallisen tutkimuksen tarjoamista mahdollisuuksista. Alankomaalaisen tai edes suomalaisen käsittehistoriaprojektin avaamia näköaloja Hyrkkänen ei teoksessaan esittele. Myös Cambridgen koulukunnan aatehistorian ja saksalaisen käsittehistorian välistä jännitettä olisi voinut avata enemmän, vaikka valtio-opin akatemiaprofessori Kari Palonen aihepiiriä parhaillaan tutkiikin. Ajankohtaisen metodologisen keskuste-

lun analysoinnin sijaan Hyrkkänen tyytyy yli kolmekymmentä vuotta sitten käydyn debatin ja saksalaisen käsittehistoriaprojektin melko konventionaaliseen – toki sinänsä pätevään – esittelyyn.

Jatkossa Hyrkkänen keskittyy aatehistorian metodin tarkentamiseen omistamalla runsaasti tilaa jo aikoja sitten hylätyn vaikuteanalyysin kriittiselle tarkastelulle. Jälleen käydään 1960- ja 1970-luvun keskusteluja ja otetaan revanssia vanhoista kiistakumppaneista, kun taas visiot siitä, mihin suuntaan aatehistoria on kehitymässä, antavat odottaa itseään. Hyrkkäsen oma, Eduard Bernsteinia koskeva tutkimus on toki kiintoisalla tavalla nostanut vaikutemallin ongelmat esille. Niiden läpikäynti auttaa lukijoita ymmärtämään vanhempia aatehistoriallisia tutkimuksia ja sitä, miksi niin monet teoreetikot ovat sanoutuneet irti koko vaikutemallista.

Kysymyksen ja vastauksen logiikkaa tarkastellessaan Hyrkkänen tukeutuu vanhaan mutta ajan hammasta paremmin kestäneeseen auktoriteettiin, R. G. Collingwoodiin. Olenaisista logiikassa on se, että se ohjaa tutkijaa rekonstruoimaan ne kysymykset, joihin tulkittavan tekstin avulla pyrittiin vastaamaan. Käsitteykset voi ymmärtää vastauksina kysymyksiin, ja kysymysten ymmärtäminen puolestaan vaatii niiden edellytysten jäljittämistä. Tutkijalta vaaditaan uudelleenajattelamista eli kykyä ymmärtää lähteiden perusteella, miten tutkimuksen kohteena oleva toimija käsitti tilanteensa.

Tarkoitusten ja uskomusten yhteyttä pohtiessaan Hyrkkä-

sen kirja lopulta koskettelee tämän päivän aatehistoriallisen tutkimuksen valtavirtaa. Vuorossa on erinomaisen selkeä tulkinta Quentin Skinnerin puhetekoa korostavan metodologisen ajattelun ydinkohdista. Skinnerin lähestymistavassa olennaisin kysymys kuuluu: mitä tekstin kirjoittaja pyrki kirjoittaessaan tekemään? Kirjoittajan mahdolliset tarkoitukset – eli kirjoittajan tarkoittama tekstin merkitys – pyritään selvittämään aikakauden vallitsevat, muissa aikalaisteksteissä esille tulevat kielelliset konventiot huomioon ottamalla. Myös kirjoittajan uskomukset pyritään identifioimaan ja selittämään. Hyrkkänen esittelee Skinnerin metodologiaansa tekemiä täsmennyksiä ja havainnollistaa sen keskeisiä kohtia Skinnerin teoksista lainattujen esimerkkien kautta. Jos jotakin voisi vielä toivoa, olisi se maininta siitä, että Skinnerin metodi soveltuu parhaiten politiikan teorian historian yksittäisten ajattelijoiden käsitysten yksityiskohtaiseen analyysiin, ei niinkään kokonaisen poliittisen kulttuurin tasolla tapahtuneen käsitteellisen muutoksen tarkasteluun.

Punnittua ja viimeisteltyä tekstiä on myös ”merkitysten kontekstia ja kontekstien merkitystä” tarkasteleva osuus. Hyrkkänen toteaa, että tekstien merkitykset määräytyvät aina konteksteista, mutta jatkaa realistisesti, ettei mitään primääriä kontekstia ole olemassa vaan että tutkijan on itse tapauskohtaisesti ratkaistava, mitkä kontekstit ovat relevantteja juuri hänen tutkimustehtävänsä kannalta. Osuva on myös se havainto, että aivan

liian usein tutkimusraportit jatkautuvat kahteen osaan, toisaalta tutkijan tärkeänä pitämän kontekstin esittelyyn, toisaalta tekstien tulkintaan. Näiden välisten yhteyksien vetäminen jätetään liian helposti lukijoiden vastuulle.

Kirjan arvokkainta antia ovat kokeneen tutkijan auki kirjoittamat näkemykset aatehistorian tutkimisen mielestä, matkan varrella kohdattujen erilaisten metodologisten ratkaisujen kantaaottavat luonnehdinnat sekä perustelut kirjoittajan omille metodologisille käsityksille. Luvun kolme loppupuolella lukija kohtaa mainion kuvauksen historian-tutkijan arjesta: Siitä, miten historioitsijan on lopulta aina itse pääteltävä, mitä lähteet kertovat. Siitä, miten historiantutkijat kärsivät luotettavan kontekstin kroonisesta kaipuusta. Siitä, miten hedelmälliset metodit ja kontekstit selviävät lopulta vasta jälkikäteen. Siitä, miten historiantutkimus on loputon prosessi, jossa täydellistä metodista selkeyttä voidaan tuskin koskaan saavuttaa. Ja siitä, miten hyvän historioitsijan erottaa huonosta se, että hyvä historioitsija on valmis oppimaan virheistään eli konstruoimaan entistä parempia teorioita, konteksteja ja metodeja. Täydelliseksi historioitsijaksi ei voi tulla mutta paremmaksi kylläkin.

Viimeiseen lukuun sisältyvän, yleisellä tasolla liikkuvan historianankirjoituksen historian yhteenvedon olisi voinut jättää poisikin, sillä sitä varten on olemassa omat kurssinsa. Samoin teoksen päättävä Skinner-referaatti on turhan pitkä, vaikka aatehistorian valovoimaisimman nimen tutkimustuloksista ja näkemyksistä onkin kysymys. Antoisinta tässäkin luvussa on Hyrkkäsen omin sanoin esittämä aatehistorian mielen määrittely: Aatehistoria opettaa, että asiat voidaan käsitellä eri tavoin. Näin tehdessään se voi parantaa nykyämme asettua toisten ihmisten asemaan. Kun aatehistorioitsija perehtyy itselleen ja aikalaisilleen vieraisiin käsityksiin ja pyrkii tekemään niistä ymmärrettäviä, hän antaa meille aineksia pohtia kriittisesti myös omien, tähän päivään sidoksissa olevien ajattelutottumuksemme, uskomustemme ja arvojemme perusteita.

Paikka paikoin Hyrkkäsen kieli voi vaatia useampia luku-kertoja, kunnes lukija tottuu hänen persoonalliseen tapansa pyöritellä jotakin sanaa saman virkkeen sisällä hieman eri merkityksissä. Kirja sisältää myös sellaista aatehistorian olemuksen vatvontaa, joka saattaa aatehistorian metodeihin ensimmäistä kertaa perehtyvistä opiskelijasta tuntua turhautavalta. Näin Hyrkkänen kuitenkin tulee osoittaneeksi, miten lähestymistapojen moninaisuutta ja ajoittaista epämääräisyyttäkin on vain opittava sietämään. Valmiita metodologisia lakeja ei ole olemassa, vaan olennaiset tutkimuskysymykset ja parhaiten toimiva lähestymistapa on löydettävä omakohtaisen tutkimustyön ja oman toiminnan pohdinnan kautta.

Kirjoittaessaan Hyrkkänen yhdistää tutkimustyön arjesta nousevan skeptisyyden huumorin sävyttämään hyvántahtoiseen ironiaan ja perusoptimismiin. Hänen kirjansa saa

aatehistorian tutkimisen tuntuun kiehtovalta ja kaiken sen vaatiman vaivannäön arvoiselta tehtävältä. Tällaista oman toiminnan rehellistä reflektointia lukisi mielellään useamminkin. Hyrkkäsen kirja sopii erinomaisesti suomalaisen yliopiston aatehistorian metodologian kurssikirjaksi, varsinkin jos sitä täydennetään luennoilla, joissa tentaattorin oma metodologinen ajattelu tehdään yhtä läpinäkyväksi kuin millaiseksi Hyrkkänen on ajattelunsa onnistunut tekemään.

Pasi Ihalainen